

VROEG GOLF-450 jaar ontwikkeling van een sport.
1250-1700

S.J.H.van Hengel

Verantwoording

De amateur historicus, lid van deze vereniging, die zich op verzoek van de redactie aan het schrijven zet, is zich ter dege bewust van de verantwoordelijkheid die een deskundige lezerskring van hem verwacht!

Toen ik ruim 35 jaar geleden met de beoefening van het hedendaagse golf begon en in kennis raakte met de hier en daar aanwezige historische afbeeldingen en gegevens, werd mijn belangstelling voor het ontstaan van 's werelds meest beoefende sport gewekt. Wanneer men de beschikbare literatuur over golf doorlas bleek dat, wat betreft het historisch ontwikkelingspatroon, meer gissingen dan feiten konden worden vermeld. De schrijvers van deze literatuur (er bestaan ruim 4500 boeken over golf) bleken grotendeels Engelsen en Amerikanen die, ten aanzien van de ontwikkeling in Nederland, die zij wel aangaven, al meteen met een taalprobleem te kampen kregen. Slechts een enkeling heeft ooit iets gevonden dat van wezenlijk interesse mocht worden geacht. De helaas, ten gevolge van een vliegongeluk in 1954, veel te vroeg overleden Heer J.A. Brongers was de enige landgenoot die zich in de golf-geschiedenis had verdiept. Hij was destijds redacteur van het 'Maandblad Golf' en publiceerde daarin op gezette tijden de resultaten van zijn ontdekkingen.

In die tijd, dankbaar gebruikmakend van hetgeen hij reeds had gevonden ben ik begonnen aan een onderzoek dat thans, ruim 30 jaar gaande zijnde, voldoende materiaal heeft opgeleverd om er een verantwoord verhaal over te schrijven. Het onderzoek leverde nogal wat problemen op. Ingangen op sport in archieven zijn schaars. Een gunstige factor was de omstandigheid dat het spel door de autoriteiten niet met vreugde werd gezien, gezien de schade aan personen en goederen die het met zich medebracht.

Onderzoek van keurboeken en ordonnaties bleek resultaat op te leveren. Helaas zijn evenwel lang niet alle keurboeken bewaard gebleven. Daarnaast heeft het spel, vooral in de 16e en 17e eeuw een grote aantrekkingskracht op beeldende kunstenaars gehad. Het verzamelen van afbeeldingen van schilderijen en prenten en het bestuderen daarvan leverde veel nuttige gegevens op. Tenslotte is veel materiaal van andere aard onderzocht. Gilde-archieven, voorzover nog aanwezig, bevatten gegevens omtrent de vervaardigers van het spelmateriaal; tegels bleken van nut en zelfs gevelstenen, straatnamen en vele andere incidentele kunst- en gebruiksvoorwerpen zijn bruikbaar gebleken.

Twee opmerkingen dienen nog te worden gemaakt. Wanneer men naar de historische oorsprong van enig onderwerp zoekt dient men zoveel mogelijk van de feiten te blijven uitgaan. Lang niet alle keurboeken zijn hewaard gebleven. In een aantal gevallen is het zeer wel mogelijk dat op een bepaalde plaats eerder golf gespeeld is dan aantoonbaar was. In sommige gevallen was dat eenvoudiger. Wanneer in een reeks keuren op een bepaald moment het golfspel verschijnt en er eerdere keuren van gelijke strekking ^(bq. 1/1m 6) zijn, waarin het spel niet is opgenomen, mag gevoegelijk worden aangenomen dat het eerder nauwelijks of niet ter plaatse is gespeeld. Voor het schrijven van dit artikel ^{X^f} is het uitgangspunt dat het golf ergens is gespeeld als het daar ook schriftelijk of iconografisch kon worden aangetoond.

De term 'golf' wordt ~~hier~~ bewust gebezigd. Het spel waar het hier om gaat vertoont in zijn gehele karakteristiek duidelijk de vorm van het hedendaagse golf. Teneinde verwarring te voorkomen met het later uit dit spel voortgekomen, en ook vandaag nog in Noord Holland en de stad Utrecht gespeelde, korte Kolfspel zal het woord 'golf' worden gebezigd voor het lange spel van vóór 1700 en het woord 'kolf' voor het korte spel van na die datum. Middeleeuwse spelling is niet erg uniform. In de stukken komt men het tegen als: den bal mitter colve te slaen, colven, kolven, colffven, colfslaen, colf te spelen, cloten mitter colve, doen mit colven enz. enz. enz.

Aan dit artikel ligt onderzoek ten grondslag van of in: 4 Rijksarchieven, 30 Gemeentearchieven, 10 andere openbare en particuliere archieven en bibliotheken, 52 binnen- en buitenlandse openbare en particuliere musea en collecties alsmede een vrij uitgebreide hoeveelheid literatuur. Het onderzoek pretendeert niet volledig te zijn geweest. ~~Gezien de omvang van de bronnen en literatuur is, in het bestek van dit artikel, afgezien van het opnemen van een literatuurlijst en verwijzing naar bronnen. De auteur staat ter zake evenwel gaarne te beschikking van de lezers.~~

Schotland en Holland.

Er bestaat een al zeer lang slepende, en soms hartstochtelijke, discussie over de vraag of het spel nu van oorsprong Hollands of Schots is. Ik meen mij van een standpunt in die discussie te moeten onthouden. De kwestie is niet op te lossen. Om dit met succes te kunnen doen zou men het exacte moment van het ontstaan van het spel moeten kunnen aangeven. Dit is tot nu toe onmogelijk gebleken en ik acht het ook niet denkbaar dat dit ooit zal lukken. Het enkele feit dat het spel niet in archiefstukken of op afbeeldingen voorkomt wil nog niet zeggen dat het niet bestond. Indien de feiten onder ogen worden gezien staat onomstotelijk vast dat deze aan de Oostzijde van de Noordzee aanzienlijk talrijker en ouder zijn dan aan de Westzijde. De eerste afbeelding in Schotland dateert van 1746. In Nederland hebben we er dan al ruim 300 achter de rug. Zij nog eens herhaald: voor de critische historicus pleit dit alles niet vóór noch tegen het standpunt van een der partijen aan de discussie. Merkwaardig is overigens wel dat men, die ontwikkelingskaarten beziende, kan constateren dat alle

plaatsen in Schotland waar vroeg voorkomen van golf aannemelijk is liggen aan de naar Nederland toegekeerde zijde van Schotland en in of nabij zee-havens die verkeer met Nederland hadden.

Er is een zekere wisselwerking ~~tussen~~ beide zijden van de Noordzee geweest. Omstreeks 1650 werd in Holland met 'Schotse klieken' gespeeld ^(B) en aan het begin van diezelfde eeuw zijn in het groot in Holland ^(SS) en Brabant geproduceerde ballen in Schotland terecht gekomen. Het regelmatige handelsverkeer bood hiervoor de gelegenheid. Ook de regelmatige stroom van Schotse huursoldaten in beide richtingen zal tot de communicatie het zijne hebben bijgedragen. Veel van die soldaten waren afkomstig uit de plaatsen waar het spel in Schotland werd gespeeld. (NN)

Oorsprong.

Over de oorsprong van golf is veel geschreven. Alvorens dit op zijn merites te kunnen beoordelen zal eerst een definitie dienen te worden opgesteld. Golf is een spel waarbij de speler naast de spellijn staat en met een stok een bal slaat om a. het minste aantal slagen van een vast punt naar een ander vast punt of b. om de grootste afstand in een overeengekomen aantal slaan. Stellen we de definitie ruimer, dan vallen alle mogelijke spelen en sporten die met golf niets van doen hebben binnen de definitie. Daarnaast dienen we nog een definitie vast te leggen: Onder golf wordt verstaan een lang spel (afstanden van 100 meter en daarboven). Aan deze twee definities voldoet het spel zoals het hier wordt behandeld. Wanneer over kolf wordt gesproken wordt hiermede bedoeld het korte spel dat zich van omstreeks 1720 af uit het oudere spel heeft ontwikkeld.

Wanneer we de bovenaangehaalde beschouwingen toetsen aan de definities blijft er weinig bruikbaar over. Van geen van de romeinse, griekse, perzische en zelfse egyptische vermeende voorlopers staat ook maar enigszins vast dat zij bij benadering aan de definities voldoen. Wij kunnen hier evenzeer te maken hebben met voorlopers van hockey, polo, croquet etc. etc.

Er zijn eigenlijk maar twee oudere spelen die in de buurt van de definitie komen: malie en chole. Malie is een spel waarbij een houten hamer aan een flexibele steel wordt gebruikt voor hetzelfde doel als golf. Chole is een spel waarbij eenzelfde soort stok wordt gebruikt als bij golf (zij het dat deze een holle kop heeft—een Keur te Leiden van 1455 spreekt dan ook van 'smacken mit lepelen') (35) doch waarvan de regels weer vrij aanzienlijk afwijken. (H) Bij gebrek aan beter wordt hier gesteld dat golf is ontstaan door het spelmateriaal van chole te combineren met de regels van het 'mail à la chicane' zoals dat in Frankrijk wordt beschreven. Malie is in de historische ontwikkeling zijn eigen weg gegaan. In de 17e eeuw zijn in Holland en Utrecht vier malie-banen aangelegd ('sGravenhage, Leiden, Amsterdam en Utrecht). Er bestaat voldoende bewijs dat op die malie-banen ook gegolfd is, waarover later meer. Aan het einde van de 17e eeuw houdt het malie even plotseling op als het golf. Ook hierop zal nog terug worden gekomen. Van beide spelen zijn nog residuen over. Er wordt nog altijd chole gespeeld in de gebieden langs de grens tussen België en Frankrijk. Malie, zij het in enigszins veranderde vorm, wordt nog gespeeld in de buurt van Montpellier in Frankrijk. (QQ)

Tenslotte dient kaatsen te worden vermeld. Dit spel dat vroeger een veel grotere verbreiding had dan thans, verschijnt in het merendeel van de keuren in één adem met golf. Het had dezelfde hinderlijke bijverschijnselen. Golf werd met houten ballen gespeeld. Van kaatsen is dit nooit aangetoond; het zou waarschijnlijk ook niet mogelijk geweest zijn met houten ballen te kaatsen, in aanmerking nemende dat men de bal hard met de blote handpalm wegsloeg. De eerste 'balmaeckers' worden trouwens ook in verband met kaatsen genoemd. (42) Wanneer wij omstreeks 1500 de eerste witte ballen bij golf zien verschijnen is de veronderstelling nogal voor de hand liggend dat de golfers de ballen van de in dezelfde plaatsen spelende kaatsers zijn gaan gebruiken. Het gaat hier om wit-leren ballen, gevuld met koeienhaar (ook andere materialen worden genoemd) die langer houdbaar waren dan de houten ballen. Deze laatste, uit beukenhout vervaardigd, hadden een neiging te splijten. Bovendien is de klap bij het slaan van de bal wat zachter bij een leren bal dan bij een houten. Door mij uitgevoerde experimenten hebben bovendien aangetoond dat deze ballen beter 'in lijn houden' dan

hun houten tegenhangers. Ze waren echter wel duurder. Het zal om deze reden geweest zijn dat ook in de 17e eeuw nog houten ballen bij golf worden aangetroffen. De kaatsers van heden gebruiken trouwens nog steeds diezelfde leren bal, gevuld ^{met} van kalfshaar. (LH)

Het begin, de 13e eeuw.

Op 26 december 1297 vond waarschijnlijk te Loenen aan de Vecht de eerste golf-partij plaats. Het betreft hier een uiterst symbolisch en historisch begin. Op 27 juni 1296 werd bij Muiderberg Floris V, Graaf van Holland en Zeeland, vermoord. Er is over die moord al veel geschreven. De hoofddader van deze moord, of liever doodslag want de 'voorbedachten rade' vereist voor moord is niet aangetoond, was Gerard van Velsen, Heer van Kronenburg. ⁽⁸⁶⁾ Kronenburg nu was een gedeeltelijk met Loenen aan de Vecht gecombineerde heerlijkheid. Het kasteel Kronenburg was een degelijke torenvesting. Na de verwarring die op de doodslag volgde vluchtten de daders. Hetgeen verder volgde is nooit helemaal duidelijk geworden, maar het ligt nogal voor de hand dat Gerard van Velsen, waarschijnlijk vergezeld van een aantal van de medeplichtigen, naar Kronenburg is gevlucht en zich daar heeft verschanst. Het kasteel is vervolgens belegerd en uitgehongerd. Men gaf zich over op 26 December 1296 en Gerard van Velsen zou vóór zijn eigen kasteel zijn geradbraakt. Hiermee was dan, naar de middeleeuwse rechtsopvattingen de weerwraak gedaan en, wat deze moordenaar betreft, de zaak afgedaan. Ter herinnering aan dit feit moet toen die jaarlijks herhaalde golf-partij op de tweede Kerstdag zijn ontstaan. Zij is daarna ~~jaarlijks~~ gespeeld gedurende bijna 550 jaar tot 1831. Toen werd het kasteel- of wat er van over- ^(K: CC) was-gesloopt en viel daarmee een van de doelen van de partij weg. Bij gebrek aan documentatie is het verhaal alleen te toetsen aan de partij zelf: de middeleeuwse symboliek is ruimschoots aanwezig!

De partij die gespeeld werd met houten colven en een houten bal bestond uit twee viertallen die bij toerbeurt tegen de per team in spel gebrachte bal slaande, trachtten deze voor het minste aantal slagen van de afslag naar het doel te brengen.

De partij begon vóór het Rechthuis te Loenen oostwaarts naar het Kasteel Kronenburg en daar tegen de keukendeur (mogelijk de deur waar de belegerden tevoorschijn gekomen

een vat bier en aan de toeschouwers en verliezers appels die Van de trans van het kasteel naar beneden werden geworpen (mogelijk heeft dit ook iets te maken gehad met de belegering). Vervolgens ging het van daar langs de Vecht naar de molen en daar wederom tegen de deur. De molen was dan wel een heerlijk bezit, maar de molenaar werd niet aangesproken. De derde 'hole' liep van de molen noordwestwaarts naar het 'Huis te Velde', het andere kasteel te Loenen, tegen de voordeur. Wederom kwam er een vat bier voor de winnaars en appels voor de overigen. Tenslotte ging men vandaar langs de grote weg terug naar Loenen en dáár tegen de deur van het Rechthuis, waar de partij was begonnen. Bovendien kwam de Heer van Kronenburg op voor alle breuk en schade die er tijdens de partij werd aangericht! (K)

Hoewel de exacte documentatie over het begin van de partij ontbreekt komt het mij voor dat de destijds zo belangrijke symboliek zó duidelijk is dat men in dit geval met een redelijk gerust hart van de overlevering mag uitgaan. Vroeger dan 1297 kan de partij, gezien haar opzet nauwelijks zijn begonnen. Veel later ook niet want dan was het gebeurde al zover achterhaald geweest dat men weer iets anders zou hebben bedacht. Dat men toen ter herinnering aan een historisch feit zijn keuze op het golfspel heeft laten vallen bewijst wel dat het spel toen al bestond en populariteit genoot. Bovendien leren wij de aard van het spel kennen. Het was een uitgesproken 'lang' spel. de baan, die ook vandaag nog te traceren is, mat maar liefst ca. 4500 meter. Bij experimenten is mij gebleken dat met houten ballen gemakkelijk een lengte van ca. 100 meter per slag is te behalen. Rekening houdende met het feit dat wel niet iedere slag even recht zal zijn geweest en ook de deuren niet met de eerste slag zullen zijn geraakt moeten we ons een uitslag voorstellen die voor de gehele baan ongeveer 60 à 70 slagen zal hebben bedragen.

De 14e eeuw. Het eerste charter.

Op Sint Barbarendach(4 december)1387 zegelt Aelbracht van Beyeren, dan nog, Ruwaard van Holland een charter voor de stad Brielle. Het charter richtte zich in het algemeen tegen het wedden op kansspelen binnen de stad Brielle. ('enigherhande spil...om geld, oec hoe dat genoemt si'). (10)

Op het algemene verbod worden echter vier uitzonderingen gemaakt: kaetsen, wor(p)tafelen, bi dage ende niet bi nagte, den bal mitter colven te slaen buten der veste onser Stede voirscreven ende scieten mitten boge. Niet meer te achterhalen is of deze vier uitzonderingen zijn gemaakt op voorstel van de magistraat van Brielle dan wel in opdracht van Ruwaard Aelbrecht, en wel omdat deze spelen ook aan het Hof van Holland populair waren en de graven van Holland altijd notoire wedders zijn geweest. Hoe het zij, uit het charter is duidelijk te zien dat het golfspel werd getolereerd, zelfs met wedden er bij, als het maar buiten de stad gebeurde. We staan hier aan het begin van een eindeloze rij pogingen van de besturen van vrijwel alle steden in Holland en Utrecht, om het spel, dat kennelijk zulk een grote populariteit genoot dat het niet helemaal kon worden verboden, althans buiten de wallen te krijgen waar schade aan personen en goederen tot het minimum kon worden beperkt. Dat die schade er was leest men in de keuren regelmatig: straten werden onvrij, goede luyden bescert en glaesen werden uytgesmeten (~~Amsterdam 1312-1654~~) (C) quetsingen comen te ontstaen, slick ende vuylnis met hare colven tegens de huysen te smijten, de persoons die 's heerene straten sijn gebruyckende waden in haer aengesichten, tegen haar lijff ende benen aangeslagen ~~woonhuysen~~ (62-63) gras ende gewas werden vertrapt, koeien verjaagd ~~woonhuysen~~ (41) enfin, het is maar een kleine selectie.

Men begon eenvoudigweg voor zijn eigen deur te spelen (in de 17e eeuw ziet men op schilderijen kinderen zelfs binnen huis aan de gang) en trok zich van schade niets aan. Het grootste aantal malen wordt het breken van glas (al of niet aan openbare gebouwen kerken en woonhuizen, al of niet gebrarbschilderd) vermeld. (bij 55)

Alvorens Brielle te verlaten zij nog opgemerkt dat daar een brede en lange straat lang het Kolf-slop heette (thans: Kaatsbaan) en aan de hoek van die straat een herberg stond genaamd 'de Kolf'. Het zal de magistraat wel wat waard geweest zijn de golfers buiten de stad te krijgen.

'Twintich daghe in februario' in 1389^{na den lope van onsen hove'} (volgens de ~~Gregorische kalender~~ ^{Paas-stijl} ~~is~~ ^{thans} dat dan 1390, zegelt dezelfde Hertog Aelbrecht, inmiddels Graaf van Holland en Zeeland geworden, een ander charter. Hij wenste de stad Haarlem zijn dank te betuigen voor verleende diensten. Hij hoopte trouwens nog op meer, dat is in dat charter te lezen. (28) Hij schonk de stad, wor eeuwig, 'die baene' die zij overigens reeds in gebruik hadden. Het grondstuk was wat vreemd van vorm en dus moeilijk te omschrijven. Wij lezen dat het gaat om de baan 'die leyt buten der houtpoort ten houtwaert' en wel 'also groet en also cleyn alst nu ter tijt daer leyt'. Er zat een bestemmingsplan aan vast. De baan was bedoeld 'tot eenen speelvelde' - 'tot ewighen daghen'. De term baan wordt in die tijd nagenoeg alleen gebruikt in verband met kaatsen en golven - een enkele keer ook in verband met schutters. Hoewel hier het golfspel op dit moment niet specifiek wordt vermeld is er toch reden om aan te nemen dat het er werd gespeeld. Men komt in Haarlem, als vrijwel enige stad in Holland nauwelijks keuren tegen het golfspel in de stad tegen. Waarom ook, wanneer men zulk een fraaie speelgelegenheid vlak buiten de poort had? De baan werd zelfs gemaaid. Al op 12 december 1483 geven de burgemeesters van Haarlem de 'grashuur' van de baan aan de getijdemeesters van de 'prochiekerk' (de huidige Grote of St. Bavo-kerk) doch bepalen tevens nadrukkelijk: 'hehoudelick dat dieselve baen niet jegenstaende dese gonst en consent sal blijven en leggen tot een speelvelt als die van ouds en tot nog toe geweest is, na inhoud der handveste'. Uit dat stuk blijkt trouwens dat de baan daarvoor al door de schutters werd gemaaid. (27) Toen de beoefening van het spel in de 17e eeuw toenam is nog een 'colfvelt' ontstaan, juist aan de tegenoverliggende Noordzijde van de stad tussen de Kruisweg en de Jansweg. Wanneer Haarlem zich de sportstad van Nederland noemt, en daar trots op is, kan zij in de historie wijzen op de eerste openbare golf- en kaatshaan in de wereld.

De 15e eeuw, opkomst.

In de loop van de 15e eeuw vinden we het spel terug in keuren van niet minder dan 11 steden in Holland, Utrecht en Zeeland. Wanneer men de bij dit artikel afgedrukte ontwikkelingskaart beziet wordt tevens duidelijk dat de graafschap Holland een zeer belangrijk aandeel in de ontwikkeling van het spel heeft gehad. Niet minder dan 7 van de elf steden waar het te vinden is liggen dáár. Twee liggen in Utrecht (de steden Utrecht en Amersfoort) en twee in Zeeland (Middelburg en Zierikzee).

Op 28 september 1401 is het nieuwe keurboek van Dordrecht gereed. Artikel 204 is nogal duidelijk:

'Balspel te hantieren. Item en zal niemant gheenderhande balspel hantieren optie grote straten andie poortsyde noch aendie lantzijde, noch sollen, noch cloten mitter colve, noch op gheenen kerchoven of in kercken, noch in cloosteren, op 1 pont, rechtevoort uut te panden so waerment bevonde.' De hoge boete en de specifieke aanduidingen geven een goede indruk van het enthousiasme voor het spel in Dordt. (20)

In datzelfde jaar 1401 is in het buurspraakboek van Utrecht de volgende passage te vinden: 'voorts ^fverbieth de Raet..... nochte met kolven en spelen nochte en teneyzen (tennissen, waarschijnlijk kaatsen) tot Oudwijker velt'. ⁽⁶⁷⁾ Drie eeuwen later wordt op datzelfde Oudwijker-veld de malie-haan aangelegd die zo fraai was, dat Lodewijk XIV bij zijn bezoek aan Utrecht de wens te kennen gaf de gehele baan naar Parijs mee te willen nemen, als het maar mogelijk zou zijn geweest. (KK)

Een keur van Zierikzee van 1429 verbiedt 'dat nyemant ... den bal en sla up de straten met colven, die voren verlood of verijsert sijn' waaruit kan worden geconstateerd dat reeds twee typen stokken in gebruik waren, namelijk één met een loden en één met een ijzeren kop. (72)

In Rotterdam worden in een keur van 28 juli 1431 reeds voorzieningen getroffen voor gebroken gebrandschilderd glas ('in deselve glaesen beelden of wapen') en de vergoeding van dergelijke schade. (55)

8 maart 1455 verbiedt de ⁽³⁵⁾magistraat van Leiden het golfspel binnen de stad. Hier wordt voor het eerst specifiek over het spelen op het ijs gesproken ('upt ijs soe wel als upt lant'). Wie speelde in de buurt van een kerk of op een kerkhof kreeg een dubbele boete.

Op 29 December 1480 wordt in het keurboek van Amsterdam ⁽⁸⁾ over het golfspel in de Nes, dat weinig vleidend met

indien men ze althans betrapte, speelden' op die verbuernisse van hoere clederen die ze an hebben'. Men kloedde ze blijkbaar ineens naakt uit. Elders wordt wel een eens jas, hoed of 'schortekleed'⁽⁴³⁾ gepand, maar de Amsterdamse keur gaat nogal ver. Uit diezelfde dagen, 9 januari 1484, dateert een keur op de rederijkers te Middelburg. Zij waren gerechtigd' eenen pallore' te dragen. Doch wie daarin de bal slaande aangetroffen werd' die zoude verbueren zijn pallore' (lange cape). (42)

Ook in Gouda wordt, in 1488, reeds gesproken van 'loden colven'. (23)

In Delft wordt in 1500 het spel toegelaten voor volwassenen ('persoenen hoir selfs meester wesende') voorzover dat geschiedt' in geoirlofde plaats^{en}' (geen nadere aanduiding) en' omme eem matich gelach..... nae die conditie ende staete van den speelres'. (13)

Het is jammer dat die geoorloofde plaats^{en} niet nader zijn aangeduid. In Leiden was het spel toegelaten op 'beheynde werven' (35) maar verder werd van overheidswege geen suggestie gedaan waar men het spel dan wel binnen de jurisdictie van de stad mocht spelen.

Dat er voldoende golf gespeeld werd om ook aan ambachtslieden in de 15e eeuw een bestaan te verschaffen kan in Middelburg worden geconstateert. Op 11 maart 1437 (secundum cursum curiae!) besluit Wet en raad van Middelburg dat 'Jan die helmakere' die het huis' in den Hasert', eigendom van de Markies van Veere, had gehuurd' ende aldair caetspel ende ander quade vergaringe houdt' niet valt onder de accijnsvrijdom die de Markies zelf genoot. (42)

De ordonnantie op het Sint Nicolaas- of kramersgilde van die stad van 22 december 1474 bepaalt dat poorters of poorteressen die colven en ballen verkopen onder dit gilde zullen vallen voorzover her gaat om' meer dan hij oft zij zelve binnen haeren huysen maecken'. (45)

De 16e eeuw, groei en verbreiding.

Aan het begin van de 16e eeuw stuiten wij op de eerste afbeeldingen van het spel. Misschien is deze constatering niet helemaal eerlijk, omdat er een man met een stok naar een bal slaande te vinden is in het glas-in-lood raam, bekend als het 'Crecy'-raam, in de kathedraal van Gloucester. Hoewel de man de karakteristieke stand van een golfer heeft is de bal te groot voor golf en de stok te grof. Het raam, dat daar omstreeks 1350 is aangebracht, dient ter herinnering aan de uit die buurt gevallen mannen in de slag van Crecy (1346) en het beleg van Calais (1347). Het gaat hier vermoedelijk om een 'chouleur' die zij in Frankrijk hadden gezien. Ook in andere medallions in hetzelfde raam vindt men voorstellingen uit Frankrijk.

Keren wij dus terug naar 1500. Omstreeks die tijd werd het gebruikelijk om de randen van Getijdenboeken en Missalen bestemd voor deftige personages te illustreren met profane voorstellingen van allerlei aard. In dergelijke rand-illuminaties treffen wij voor het eerst golfspelers aan. In een zeer fraai getijdenboek in het British Museum te Londen vinden wij een gezelschap van 4 golfers met, zo te zien, ijzeren stokken met houten stelen, bezig met vier ballen rondom een putje in de grond. Drie van de ballen zijn bruin (hout) terwijl er één wit is (leer, met haren vulling?). De voorstelling in de andere gebedenboeken is van soortgelijke aard doch vaak niet zo duidelijk te onderscheiden. Tegen het midden van de eeuw vindt men spelers op voorstellingen die verband houden met de winter. Een enkele keer ook in een ander seizoen. Op een schilderij van een anonieme meester voorstellende het kasteel te Egmond en daterende van omstreeks 1560 is het duidelijk zomer. Tegen het einde van de eeuw begint een serie bijzonder aantrekkelijke kinderportretten van diverse kunstenaars te ontstaan. Deze kinderen, in leeftijd variërende van 2 tot 12 jaar hebben dan zeer fraai vervaardigde stokken en ballen in de hand. Het eerste in de rij dateert van 1587, was vermoedelijk van Jacob Willemsse Delff I, en stelt Hugo Grotius voor, oud 4 jaren, met een golfstok in zijn rechterhand en een leren bal aan zijn voeten. Het schilderij zelf is helaas verdwenen. Er restteert een potloodschets. Men vraagt zich wel eens af waarom er in die tijd slechts jongeren met golfattributen worden geschilderd. Te bedenken ware dat deze schilderijen midden in de 80-jarige oorlog zijn ontstaan. Het was voor mannen erg kinderachtig zich in zulk een tijd met spelmateriaal te laten afbeelden.

Men ziet men dan ook geportretteerd als krijgshaftige militairen of peinzende kooplieden bezig met de zo belangrijke economische oorlogvoering.'s Winters op het ijs ziet men evenwel ook volwassenen met golf bezig. In dat seizoen stond de oorlogvoering praktisch stil en kon men zich dus rustig met zijn favoriete spel laten afbeelden.

De 16e eeuw vertoont een duidelijke spreiding van het golf. Buiten Holland vinden we het in Friesland (Leeuwarden en Dokkum)⁽³¹⁾, Zeeland (Middelburg en Veere)^F en voorts te ⁽⁴⁰⁻⁴¹⁾ ^{F(44, 68)} Kampen en te Antwerpen. Opvallend is dat het vrijwel altijd handels- en havensteden zijn waar het spel heen gaat. Zeelieden hebben daar hun aandeel in gehad. In Dokkum⁽⁴¹⁾ worden schippers specifiek als één der categorieën spelers genoemd. Binnen de graafschap Holland treedt een sterke verdichting van het spel op. Bij de beschouwing van keuren zijn overigens renovaties en kleine amptiaties buiten beschouwing gelaten aangezien er anders een eindeloze herhaling van feiten zou optreden. Wel wijzen deze er op dat het optreden tegen het spel binnen de steden weinig succes had. Sommige steden trachten met andere methodes succes te bereiken. In Veere worden bijvoorbeeld naast de opgelegde boete ook de colven verbeurd verklaard.⁽⁶⁸⁾ Slechts Schiedam stelt zich wat positief op; bij een ordonnantie van omstreeks 1550 wordt bepaald dat 'die cloters' op 'die Aerden Lange Vest van der molen totter brugge toe' zullen mogen spelen zonder te worden tegengehouden.⁽⁵²⁾ De reformatie doet haar invloed gelden. Juist als de machtige Abt Hendrik van Kessel van het Bonifacius Klooster te Dokkum aanstalten maakt de Magistraat van Dokkum voor het Hof van Friesland te Leeuwarden te dagen, aangezien zij 'onwillich ende in gebreke' waren gebleven op zijn herhaalde verzoeken het golf-spel en het kaatsen op de terreinen van het klooster te verbieden, verliest hij zijn positie.⁽⁴¹⁾ Elders, in Schiedam⁽⁵⁷⁾ en Woerden⁽⁷⁰⁾ wordt het spelen tijdens de preek verboden. Was het eerder verboden in de buurt van de kerk vanwege de herrie en de schade, thans stelt men zich op het standpunt dat de spelers er beter aan zouden doen de preek aan te horen.

De toename van de beoefening brengt ook vraag naar stokken en ballen met zich mee. Omstreeks 1520 krijgt de Kolfmakerssteeg te Leiden haar naam, die zij trouwens ook vandaag nog heeft. We vinden hier de aanvang van een ambacht dat in Leiden een grote vlucht heeft genomen en later tot vorming van een kolfmakersgilde aanleiding zal geven. Nog omstreeks 1800 stond op een luifel in de Kolfmakerssteeg 'Looft God bovenal, hier verkoopt men stok en bal'. Te Leeuwarden worden in het burgerboek twee colffmakers vermeld en ook te Amsterdam vinden we er in 1585 een. Buiten Leiden zijn het echter slechts incidentele vermeldingen.

Wat de fabricage van ballen betreft vinden wij twee duidelijke centra: Delft en Goirle. Daarnaast zijn er een aantal ballenmakers te Amsterdam die echter in die grote stad minder gemakkelijk te localiseren zijn dan in de andere twee plaatsen.

In 1552 verschijnt te Goirle de eerste 'balmaeker' in de documenten⁽²⁾. Het zullen er toen wel al meer geweest zijn. Het gehele dorp Goirle is van toen af tot 1850 één groot centrum van ballenproductie geworden, zózeer dat de bewoners van Goirle ook vandaag nog in hun omgeving de bijnaam van 'Dallefrutters' dragen. Men make zich van hun productie geen te geringe voorstelling. De kleine witte leren bal die voor het golfspel en het kaatspel werd benodigd was vervaardigd van 'bazaan', zacht wit schapevlees. Hij bestond uit vier of zes segmenten die met pekdraad aaneengenaaid werden op een opening na (de 'mond'). Vervolgens werd de bal binnenste buiten gekeerd en gevuld met gewassen koeien of kalfshaar. Wanneer men er met een priem geen haar meer bij kon krijgen werd de mond tenslotte van buiten dichtgenaaid. Later vindt men ballen van twee segmenten en zelfs van één. Er worden ook andere vulmaterialen gebruikt: veren, run sajiet enz. enz. maar het kalfshaar heeft zich tot op de huidige dag gehadhaafd. In Friesland zijn er thans nog enige blaamakers die op die manier de kaatsers van hun onmisbaarste spel materiaal voorzien. Het maken van één bal vergt ongeveer een uur.

Als Sebastiaan van Warendorp, legeraanvoerder van de Hertog van Parma in 1588 voor Tilburg verschijnt en dit dorp een brandschatting oplegt van 12.000 kaatsballen wonden de Tilburgers zich in hun benauwenis tot hun bureu te Goirle. Er wordt snel verzameld wat men zo in het dorp gereed heeft: 6500 ballen! Dit geeft wel een indruk van de toen daar reeds bestaande productie. Er was te Goirle ook een leerlingenstelsel. In 1560 laat de meester-balmaker Frans Peterssen een vervolging instellen tegen zijn voormalige leerling Jan Cornelis Geryts Hermanssen die hem de bedongen 2 Rijnse Gulden voor zijn leerlingschap niet heeft betaald, en dat nog wel terwijl zijn meester hem 'gewasschen ende gewrongen ende pottage gegeven heeft'. (21)

Er zijn aanwijzingen dat Goirlese ballenmakers naar elders zijn getrokken en daar hun vak hebben uitgeoefend, zo te Rotterdam en te Delft. Het kan wel zijn dat dit het begin van de Delftse ballenindustrie is geweest. Verkoop van de Generaliteitslanden naar Holland en Zeeland was niet eenvoudig. Er waren alle mogelijke toll^en en prote^ctie-regelingen. Dit zal ook wel hebben bijgedragen tot vestiging in de buurt van de afnemers. Hoe dit zij, in 1586 zien wij een eerste keur te Delft over 'ballemaekers'. Aangezien zij met het wassen van 'het haar dyenende tot de ballen' de stadswateren 'infesteren en bederven' en 'onreynichheit en putrefactie' kunnen veroorzaken worden zij aangewezen dat verder maar te doen in de vaart buiten de stad genaamd Korstangien achter het pesthuis (daar deed die putrefactie er blijkbaar niet meer zoveel toe!) (15) De ballenmakers in Amsterdam waren trouwens gevestigd aan het St. Margietenpad buiten de wallen (thans Elandsgracht) en dat zal wel om dezelfde reden geweest zijn. De haren zaten in eerste aanleg vol met mest en de wasserij was dus een wat onfris gebeuren. De ballenmakers te Delft verenigden zich als snel in het St. Michiels-gilde. Dit omvatte ballenmakers en knopenmakers (knopen waren ook vaak gevuld met haar). Hoewel de, gelukkig bewaarde, gildebrieven van het St. Michielsgilde te Delft uit de 17e eeuw dateren, doet de naam vermoeden dat het gilde reeds voor de reformatie bestond. (19)

De 17e eeuw, het hoogtepunt.

In de loop van de 17e eeuw bereikt het spel zijn absolute hoogtepunt. Steeds meer wordt het in plaatsen binnen en buiten Holland, Zeeland en Utrecht aangetroffen (zie overzichtskaart). en Ook binnen de oude ontwikkelingsgebieden komen meer plaatsen van beoefening voor. Het blijve de schrijver bespaard de lezer een eindeloze opsomming te geven van de vele keuren die er op betrekking hebben. Het spel wordt in die tijd ook naar het buitenland meegenomen. In 1622 maakt Cornelis Poelenburgh, die dan als zoveel andere nederlandse schilders een tijd deel uitmaakt van de 'schildersbent' te Rome een pentekening van twee mannen in uiterst vaderlandse costuums die hun geliefde spel tussen de ruines van Rome aan het beoefenen zijn. De kans is vrij groot dat dit zijn vrienden en vakgenoten Paul Brill en Bartholomeus Breenberg zijn, waarmee hij daar veel samen was. ^(zie afbeelding) Zelfs de 'Kleine Banck van Justitie voor Fort Orange en het dorp Beverwijck' in Nieuw Nederland (thans Albany, de hoofdstad van de staat New York in de Verenigde Staten) ziet zich in 1659 genoodzaakt en keur voor dit Fort en het er omheen liggende dorp uit te vaardigen, waarbij het golfspel wordt verboden langs de straten (op een boete van 25 gulden) wordt verboden. De redenen zijn precies dezelfde als in het vaderland: schade aan de ruiten der huizen, kans op verwonden van niet-spelers en onvrij geworden straten (14). Bij een aantal steden worden malie-banen aangelegd:

- 1609 Den Haag, lengte 1073 m. (Daarnaast had men daar ook nog een Malie-veld aangelegd);
- 1637 Leiden, lengte 696 m.;
- 1637 Utrecht, lengte 752 m.;
- 1651 Amsterdam, lengte 650 m.

Een malie-baan bestond uit een lange aan weerszijden met lage houten schotten begrensde baan met aan beide einden een fraaie paal waarachter een hoger schot (het 'rabat'). Precies in het midden van de baan bevond zich een ijzeren poortje de 'Passe' waardoor de bal diende te worden gespeeld alvorens de paal te bereiken. (K, DB en KK). Er werd dan van paal naar paal en terug gespeeld met houten ballen en flexibele houten hamers. Ik meen op goede gronden te kunnen stellen dat er niet zo erg veel malie op die banen gespeeld is maar destte meer golf.

De in 1637 te Leiden gezamenlijk door de Curatoren en Burgemeesters (die de baan ook samen hadden aangelegd) op 3 juni gepubliceerde 'Ordonnantie op het speelen in de Palmmalie Baan' wijst al in die richting. Zij was overigens opgesteld volgens het model van een eerdere Haagse ordonnantie. Al bij de opening wordt ~~de~~ bepaald (Art. 7) dat op die baan geen golf mag worden gespeeld. Art. 4 bepaalt voorts dat men zijn bal 'op de gelijke gront' moet laten liggen 'sonder deselve op hoopjes te setten'. Dit laatste had met malie niets te maken maar destte meer met golf! De malie-meester zal wel meer geïnteresseerd zijn geweest in de gebruiksgelden dan in de boetes. In ieder geval bestaan er een groot aantal 17e eeuwse tegels waarop men spelers met duidelijk golf-gereedschap afgebeeld ziet naast een even duidelijke 'Passe' op het midden van de malie-baan. Het zal de magistraten wel wat waard geweest zijn om door middel van deze, voor de wallen gelegen, 'kunst-straten' de golfers enigszins uit de stad te krijgen. In Haarlem wordt in het begin van de 17e eeuw een 'colf velt' in gebruik genomen aan de noordzijde van de stad tussen de Kruisweg en de Jansweg, dat evenwel bij een uitbreiding in de 2e helft van de 17e eeuw weer verdwijnt. Uit het Keurboek van Naarden van 1623 blijkt ook daar van het bestaan van een kolf-baan al zal het feit dat men er ook de dode beesten begroef (54) wel niet tot de aantrekkingskracht op de spelers hebben bijgedragen. Men ziet het, veel steden trachtten er het beste van te maken door in enige vorm ruimte beschikbaar te stellen buiten de wallen, waar de spelers dan ook een zekere bescherming genoten door bepalingen tegen niet-spelers die er doorheen liepen, op gingen zitten etc. etc. Met inbegrip van de malie-banen waren er in de 17e eeuw 7 Hollandse steden die voorzieningen hadden getroffen nl. Amsterdam, Delft, Haarlem, 'sGravenhage, Leiden, Naarden en Schiedam. Daarnaast was er dan de malie-baan te Utrecht waarvan al eerder de lof is gezongen. Al dit enthousiasme leidde uiteraard ook tot grotere vraag naar ballen en stokken. Met uitzondering van een enkele balmaker te Rotterdam (afkomstig uit Goirle) zijn er maar drie plaatsen waar het maken van ballen aanzienlijke omvang aancemt: Goirle, Delft en Amsterdam.

Over Goirle is reeds eerder iets geschreven. In de 17e eeuw bereikt de productie hier haar hoogste punt. Illustratief voor de productie-capaciteit van de balmakers is een verklaring van drie balmakers, Hendrick Gerit Michielss, Jan Janssoon van de Loo en Goossen Aerts uit 1631, dat zij aan Bartholomeus Jan Joachimss., voerman uit Tilburg, 17.700 ballen hebben meegegeven naar Maastricht, teneinde die daar voor hen te verkopen (vermoedelijk gingen die naar de kaatsbanen in Frankrijk) en dat zij die ballen zelf met hun knechts hebben vervaardigd. (21). In een in het Gemeente Archief van Tilburg aanwezige inwoners-lijst van Goirle uit 1665 komen 24 meester balmakers voor.

Dat er verband bestaat tussen de balmakers te Delft en Goirle blijkt bijvoorbeeld uit een acte te Hilvarenbeek uit 1656 die Jan Peter Otten, balmaker te Delft, geboortig van Goirle vermeldt. (21). Pogingen tot het stichten van een gilde te Goirle zijn nooit goed gelukt. Men produceerde daar individueel en verkocht de productie bij voorkeur aan eveneens te Goirle gevestigde handelaren die voor de verkoop en export uit Brabant zorgden.

Te Delft was dat anders. Daar bestond het St. Michiels- of slagballe makers-gilde, waarin ook de knopenmakers waren ondergebracht. Reeds bij een ordonnantie van 1626 van Schout en Schepenen van Delft wordt het aantal leerlingen per meester teruggebracht tot één. (19). Hoewel van de afzetgebieden van de balle makers niet veel bekend is is het wel aannemelijk dat een gedeelte van de productie van Delft en/of Goirle in de eerste helft van de 17e eeuw in Schotland terecht is gekomen en dat dit de ballen zijn waarop Jacobus VI, Koning der Schotten doelt waar in een decreet, regelende een patent voor een aantal Schotten voor de exclusiviteit van de aanmaak van golfballen, sprake is van: 'no small quantitie of gold and siluer transported zeilie out of His Hienes kingdome of Scotland for bying of golf ballis' (Registrum Secreti Sigilli, Lib. LXXXVIJ, fol. 169). In een acte van 31 december 1669 voor Schepenen van Tilburg en Goirle sluiten Gijsbrecht Janssen Velsen en Roelandus van Edenburch, burgers van Delft een overeenkomst voor 10 jaar met 9 meester balmakers te Goirle voor afname van hun gehele productie. De acte bevat tal van bijzonderheden. Onder meer blijkt de leertijd in het vak 2 jaar te bedragen. In Delft is dat 3 jaar. (19, 21).

Hoewel gewassen koeienhaar het meest wordt genoemd als vulling voor de van 'bazaan' (zacht wit schapenleer) gemaakte ballen die met pekdraad waren genaaid worden ook andere materialen gebruikt voor de vulling: run, sajete en veren alsmede voor het naaien: koperdraad. ^(E) Bij bestudering van het iconografische materiaal blijkt dat er vier manieren waren om een ronde bal uit verschillende segmenten op te bouwen.

Over de Amsterdamse ballenmakers is weinig meer bekend dan dat zij eerst binnen de stad en later aan het St. Margrietepad, liggende buiten de wallen (thans: Flandsgracht) gevestigd waren. Dit zal verband hebben gehouden met de noodzaak van het wassen van het koeienhaar hetgeen, zoals wij reeds te Delft zagen niet bepaald bijdroeg tot het schoonhouden van de stadswateren. Wellicht was het ook praktisch voor de golfers die buiten de wallen speelden. Men had de leveranciers dan vlak bij de hand. Oát er in Amsterdam buiten de wallen is gespeeld blijkt uit tal van schilderijen uit de 17e eeuw.

Het Museum 'het Smiske' te Goirle bezit twee stellen antiek ballenmakers-gereedschap, *en enige oude ballen.*

Over de gebruikte 'colven' is veel minder bekend. Het is de schrijver, ondanks naarstig speuren, niet gelukt ook maar één enkel onbeschadigd exemplaar, van de vele duizenden die er geweest moeten zijn, te vinden. Slechts het Historisch Museum te Amsterdam bezit enkele te Amsterdam opgegraven koppen van stokken (lood) en een particulier te Haarlem heeft een aldaar opgegraven, eveneens loden, kop van een stok. In het keurboek van Zierikzee van 1429 wordt reeds gesproken van 'colven, die voren verlood of verijsert sijn' (72). Ook een Goudse keur van 1488 spreekt van 'mit loden colven slaen mit slachballen'. ⁽²³⁾ De stokken met een loden of ijzeren kop waren dus al vroeg populair. Toch ben ik geneigd de eerste colven als zijnde geheel van hout gemaakt aan te nemen. Ook in de 17e eeuw waren ^{noe} geheel houten stokken in gebruik. Six beschrijft deze als te zijn gemaakt van palmhout 'drie vingers breed, één dik'. Hij noemt dit een 'Schotse klik' (B) ~~en~~. De veronderstelling dat deze uit Schotland werden geïmporteerd ligt voor de hand. De ordonnantie te Middelburg van 22 december 1474 spreekt reeds van meer colven of ballen dan men thuis gemaakt had (45). Wij mogen dus veronderstellen dat er daar toen reeds colven werden gemaakt. Verder vinden wij colfmakers vermeld te Amsterdam Haarlem, Leeuwarden en Leiden.

In Leiden trachten de vervaardigers en handelaren in stokken in 1659 opnemng te verkrijgen in het Stoeldraaiers- en Wielmakers Gilde. Dit lukt evenwel niet (38). Op 29 Januari 1660 wordt dan echter een colffmakers-gilde opgericht. (39) De meester-proef bestond uit het maken van 'een kolff uit rou hout, mitsgaders een vorm daer de kolff mede omgoten sal werden'. In de gilde-brief is ook sprake van colfmakers en colfverkopers 'ten plattenlande wonende' waaruit blijkt dat de productie ook in de omgeving plaats vond. Deze lieden werden overigens in Leiden geweerd. Bepaald werd ook dat de stokken zouden worden gemerkt door de meester die ze gemaakt had en dat stokken, uit andere steden ingevoerd, dienden te zijn gemerkt door de meester die ze gemaakt had alsmede met het stadsmerk van de stad waar ze vandaan kwamen. Slechts op de eene kop van een stok die te Haarlem werd opgegraven komt een dergelijk stempel op de slagzijde van de kop van de stok voor. Het merk is helaas onleesbaar.

Tenslotte dan het spel zelf. Dat men speelde met twee personen en met vier personen, in het laatste geval met twee ballen die de spelers om en om sloegen dan wel met vier ballen, één voor elke speler, is op veel schilderijen uit die tijd te zien. Meer informatie verschaft ons het kleine gedichtje van J. Six vom Chandelier uit zijn bundel 'Poesy'. Op pagina 63 vinden wij:

's Amsterdammers Winter

De kolver bindt zijn i-spoor aan,
Of heeft iets strams om op te staan,
Want 't gladde ijs, is 't onbesnoeuwt,
Met offe soolen lacht en spreuwt,
En nae het looten van paartij,
Schrapstaande slaat sijn esp met blij
Verswaart of sijne schotse klik,
Van palm, dry vingers breed, een dik,
Met loot er in, de pennenbal
Van 't druifje onsichtbaar voor haar val,
Van ballemerkers opgemerkt,
Voorts kolvende aan een paal geperkt.
Of slaat om 't verdste, slach om slach,
Om witjes of een vaan in 't lach,
Gekorven op een dunne tak,
Die ieder veur in 't wambois stak,
Mids wie sijn kerfstok niet neemt waar,
Uit veugen sal voor allegaar.

Een Haarlems gedichtje uit diezelfde tijd spreekt dan nog bij het soort partijen dat werd gespeeld over een 'pintje' of een 'vaan'.

Er waren dus twee types spel, naar vaste doelen, zij het palen vlaggen in gaten of overeengekomen doelen ('witjes'), dan wel om de langste afstand voor een vast aantal slagen. Partijen werden geloot en de telling werd bijgehouden op een kerfstok. Niet bijhouden van de juiste telling leidde tot disqualificatie. Er waren twee types stokken in gebruik, waarover hiervoor reeds is geschreven, met veren gevulde ballen en er werden 'ballemerkers' gebruikt, mannen of jongens die vooruit gingen om te zien waar de ballen terecht kwamen. Wel een indicatie van de lengte der slagen. Al deze elementen vindt men in het hedendaagse golfspel nog precies zo terug.

Het spel was dermate populair dat men het in vele facetten van het dagelijks leven terugvindt. Reeds werden tegels genoemd doch ook gevelstenen, wapens, tabak- en snuifdozen, zilveren schalen en schotels, speelkaarten en zelfs een toneelstuk (G.A. Brederode 'Moortje, 5e bedrijf, 5e toncel) vertonen het spel in zijn verschillende facetten. De rij is hiermee waarschijnlijk nog lang niet uitgeput.

De 18e eeuw, het einde van golf het begin van kolf.

Na lezing van het voorgaande zal het u verbazen dat met het einde van de 17e eeuw ook het einde van het spel wordt bereikt. Er komen geen keuren meer, de banen en malie-banen verdwijnen of worden gesloten, men hoort en leest niet meer van ballen- en colven-makers kortom: het is ineens en volledig afgelopen. Waarom? Er is nooit een duidelijke verklaring voor gevonden. Opvallend is wel dat het tijdsptip samenvalt met het verdwijnen van het even populaire kaats-spel. Sommige ^{al, ook met malie.} 18e eeuwse schrijvers menen het einde te moeten toeschrijven aan de opkomst van het biljart in dezelfde tijd. Wellicht heeft de algemene verfijning van de levensstijl in de 18e eeuw er mee te maken gehad. Hoe het zij, met het jaar 1700 bereiken wij het einde van het oude golfspel, juist op het moment als in Schotland de eerste clubs-golfing societie's-beginnen te worden opgericht. Doch weer herhaalt zich de geschiedenis. Binnen twintig jaar daarna zien wij bij herbergen de eerste kolf-banen ontstaan. het gaat hier om sterk ingekorte malie-banen. Zij zijn 18 tot 24 meter lang, voorzien van houten schotten er omheen,

'rabatten' aan beide einden en twee palen op het aldus ontstane perk. Op de eerste prenten in de 18e eeuw waarop kolf-banen zijn afgebeeld ziet men nog spelers met hun oude en voor dit doel vrij ongeschikte golf-gereedschap spelen, doch allengs worden de ballen groter en de 'klikken' zwaarder en past zich het materiaal aan aan de precisie-speltechniek, vereist voor deze mini-versie van de combinatie van twee veel oudere spelen. Overigens is, ook in dezelfde tijd, uit het zuivere malie, croquet als een mini-versie te voorschijn gekomen. Wie precies het kolfspel heeft bedacht is niet uit te vinden. Het zal een spitsvondige herbergier geweest zijn die, zijn omzet uit het oude golf missende, op het idee gekomen is, of anders een aantal spelers van het oude spel zelf. Dit kolfspel heeft in zeer korte tijd weer een enorme vlucht genomen. Men begon kolf-banen te overdekken, ook al een aanwijzing dat de liefhebberij voor het oude openluchtspel was verdwenen. De eerste uitgave van de Verhandeling over het Kolven van 'Concorde nous guide' (E) uit 1769 geeft een opsomming van niet minder dan 82 banen in Amsterdam, waarvan 14 overdekt, en 102 buiten de poorten van die stad, waarvan 17 overdekt. De tweede druk van deze 'verhandeling' (F) in '77 geeft het volgende overzicht:

Amsterdam	9	waarvan	9	overdekt
Buiten Amsterdam	175	..	36	..
Utrecht	10	..	6	..
Buiten Utrecht	15	..	4	..
Rotterdam	57	..	53	..
Den Haag	9	..	6	..
Buiten Den Haag	16	..	3	..
Leiden	30	..	10	..
Buiten Leiden	16	..	12	..
Haarlem	5
Buiten Haarlem	7	..	1	..
Weesp	6	..	5	..
Montfoort	2
Buikslot	6
Nieuwendam	4	..	2	..
Schellingwoude	2	..	1	..
De Rijk	1	..	1	..
Totaal:	140	overdekt

Deze opsomming is waarschijnlijk verre van volledig. Het feit dat houders van kolf-banen te Delft in 1762 verplicht waren in het bezit te zijn van een 'Acte van groot tappen' (18) geeft een indruk van het belang dat herbergiers bij het spel hadden.

Tegen het einde van de 18e eeuw vermindert dan ook alweer de belangstelling voor het kolfspel. In de

Op 13 mei 1885 richt de Alkmaarse Dr. van Dalen Blanken dan de Nederlandse Kolf Bond op waarin de resten van de kolvers bijeen worden gebracht, zoals ze dat ook vandaag nog zijn met circa 20 clubs. Even later, in 1890 importeert een stel enthousiasten in Den Haag het intussen in Schotland en Engeland gemoderniseerde golf-spel weer in Nederland waar het zich sedert dien weer sterk heeft uitgebreid en dat ook vandaag nog doet. De populariteit van de 17e eeuw is echter nog lang niet bereikt!

Aan het einde van dit artikel past mij een woord van hartelijke dank aan de vele archivarissen, chartemeesters, beheorders van openbare en particuliere schilderijen- en prentenverzamelingen zonder wier vaak enthousiaste en geduldige medewerking dit artikel nimmer tot stand zou zijn gekomen.

Datum	Plaats	Kerk	Kerkhof	stadchis	markt	doelen	Klooster	stiaat	veste	Ijs	water	park & h	Boete	Aangewezen Terrein
4-12-1387	Brielle	x	x	x	x	x	x	x	x				3 pont hollants	de baan
20-2-1389	Haarlem	x	x	x	x	x	x	x	x				100 schelling	
1401	Utrecht	x	x	x	x	x	x	x	x				1 pont	
28-9-1401	Dordrecht	x	x	x	x	x	x	x	x				27 schelling	
1429	Zierikzee												2 gulden per ruit	
1431	Rotterdam	x											1 pont	
7-2-1436	Amersfoort	x											3 pont(kerk en Kerkh.dubbel)	'kerkhuis waren'
8-3-1455	Leiden	x	x	x	x	x	x	x	x					
1456	Naarden	x												
29-12-1480	Amsterdam	x	x	x	x	x	x	x	x				hoere clederen die zij an hebben.	
9-1-1484	Middelburg	x	x	x	x	x	x	x	x				zijn pallore(Rederijkers)	
1488	Gouda	x											12 schelling	
1488	Gouda	x											6 schelling	
1500	Delft	x											20 schelling	
1508	Leiden	x	x	x	x	x	x	x	x				3 pont	'quintoffe pincken'
1515	Loenen a.d.V.													
3-1545	Amsterdam												6 Karolus Glds.	
27-3-1548	Veere												3 pond Vlaamsch(+ verbeurte colven)	Die Aerden Lange Vest van de /molen tot de brug
1550	Schiedam													
1550	Muiden												14 stuivers	
10-1-1558	Haarlem												5 schelling	
19-9-1559	Zierikzee												27 schelling	
14-12-1561	Kampen	x	x										10 stadtponden	
1-2-1562	Delft	x	x	x									20 stuivers	
30-10-1565	Loenen a.d.V.												6 stuivers	
12-2-1566	Leeuwarden	x	x										1.14 st; 2.1 gouden g.; 3.arb.corr.	
7-5-1567	Gouda	x	x	x	x	x	x	x	x				3 Karolus g.thet opperste kleeed	
1-12-1569	Middelburg	x	x	x	x	x	x	x	x				10 schelling gr.Vl.	
1572	Haarlem	x	x	x	x	x	x	x	x				5 schelling	
1573	Delft												20 schelling	
25-5-1576	Amsterdam	x	x	x	x	x	x	x	x					
18-5-1578	Schiedam	x	x										1 pond	Vest(niet tijdens vm. en nm. preek)
24-12-1581	Schiedam	x	x										4 pond	
1583	Woerden	x	x	x	x	x	x	x	x				20 schelling	
1592/93	Alkmaar	x	x	x	x	x	x	x	x					

tijdens predicatie

1573 1505 1511

KEUREN

Datum	Plaats	• kerk • kerkhof • stadhuis • markt • doelen • klooster • straten • vesten • ijs • water • park etc.	Boete	Aangewezen Terrein
1600	Leiden	x	3 pond	
1606	Muiderberg	x	15 stuivers	en school
23-10-1609	Voerden		3 pond	8.00-16.00(kerktijd)
1618	Alkmaar	x	20 stuivers	en Mientbrug
8- 5-1620	Veere	x	5 schelling	
19- 2-1623	Naarden	x x x x x	1 pond	Kolfbaan
19- 2-1623	Naarden	x	6 stuivers	
28- 1-1634	Schiedam	x	30 stuivers	
15-11-1649	Schiedam	x x x	2 gulden	
1658	Leiden	x	3 gulden	
10-12-1659	Fort Orange/	x	25 gulden	
28-12-1665	Schiedam	x x x	30 stuivers	
2- 2-1672	Loenen/Kronenburg	x	1.3 pond; 2.10 pond; 3.10 pond	arb.corr.
24-11-1680	Schiedam	x x x	30 stuivers	

/ en het dorp Beverwijk, Nieuw Nederland, thans: Albany, N.Y., U.S.A.

Ballenmakers

- 1437 Middelburg 'Jan die balmakere'
1474 Middelburg fabricage en handel van en in colven en ballen vallen onder het St.Nicolaas- of kramersgilde
- 1543 Amsterdam 'Cornelis, balmaeker'
1552 Goirle 'Laureys die balmaecker'
1553 Goirle 'Antonis Aerdtzen de balmaecker'
1560 Goirle 'Frans Petersen, Mr. Balmaker' en 'Jan Cornelis Geryts Hermanssen' leerling
- 1567 Amsterdam 'Govert Aertszoon, balmaker'
'Jacob Pieterszoon, balmaecker'
- 1583-1601 komen in de ondertrouwregisters
Amsterdam 16 ballemakers voor
- 1585 Amsterdam 'Jacob Meynertz, ballemaker'
1586 Delft keur op het wassen van haar door de ballemakers
- 1588 Goirle bij een brandschatting van Tilburg door Sebastiaan van Warendorp (12.000 ballen) blijkt de lopende voorraad in Goirle 6500 ballen te bedragen
- 1610 Amsterdam zijn ballemakers gevestigd aan het Sint Margrietepad buiten de wallen (thans: Elandsgracht)
- 1617 Rotterdam Antonis Wouterssoon, balmaker (uit Goirle)
Jan Adriaanszoon Verschueren, balmaker
- 1626 Delft Keur op het St. Michiels Gilde (ballemakers en knopenmakers) inzake beperking van het aantal leerlingen (Leertijd: 3 jaar)
Ampliatie daarvan in 1650
- 1631 Goirle 3 ballemakers hadden met hun gezinnen en leerlingen 17.700 ballen gemaakt
- 1634 Amsterdam 1 ballemaker
- 1656 Delft 'Jan Peter Otten, balmaker' (uit Goirle)
- 1665 Goirle lijst van 24 balmakers en enige balnaaisters
- 1669 Goirle/Delft contract tussen twee Delftenaren (Gijsbrecht Janssen Velsen en Roelandus van Edenburgh, notaris) bij bemiddeling van Michiel Janssen Velsen (wonende te Delft doch geboren te Goirle) als factor (makelaar) met 11 Goirlese meester-balmakers over de afname van hun gehele productie gedurende 10 jaar.
Leertijd van leerlingen: 2 jaar.

Kolffmakers

- 1474 Middelburg verkoop van colven voorzover niet zelf
gemaakt valt onder het St. Nicolaas- of
kramers Gilde
- ca. 1520 Leiden krijgt de Kolffmakerssteeg haar naam, nog
omstreeks 1800 stond hier op een luifel
'Looft God boven al, hier verkoopt men stok en bal'
- 1540/44 Leeuwarden 'Evert Dircx, kolffmaker' geb. te Jorwerd
Jan Claes zoen, colffmaker van Cornyem
- 1585 Amsterdam 'Claes Dircxsz, colffmaker'
- 1634 Amsterdam 1 kolvenmaker
- 1646 Amsterdam 1 kolvenmaker
- ca. 1650 Haarlem woont aan de Zijlweg bij de Zijlpoort een
kolffmaker met op de luifel van zijn huis:
Hier maakt men kolven puik en eel.
Kolft met plezier, zonder krakeel.
Maakt een pintje of een vaan,
maar laat den boer zijn rapen staan.
Al is de winter koud en fel,
wij slaan de bal al evenwel.
- 1659 Leiden verzoek van de kolffmakers tot opneming in
het stoeldraaiers en wielmakers Gilde
door Thijs Pietersz Groenendaal en Aert
de Noorlander c.s. en verzoek om bescherming
tegen de concurrentie van het platteland
- 1660 Leiden oprichting van een Gilde voor kolffmakers
en kolffverkoopers
- 1665 Amsterdam 1 kolvenmaker

Hronnen.

Gebruikte afkortingen:

G.A. - Gemeente Archief

R.A. - Rijks Archief

Kb. - Keurboek

G.A. Alkmaar

- 1) Kb ca.1450, fol.90 vso., Inv.Nr.20
- 2) Kb 1575, fol.51, Inv.Nr.28
- 3) Kb 1581, fol.16, Inv.Nr.28
- 4) Kb 1587, fo.20, Inv.Nr.20
- 5) Kb 1618, fo.35, Inv.Nr.28
- 6) Kb 1655, fol.32 vso, Inv.Nr.29

G.A. Amersfoort

- 7) Raets daghelix boeck, II post Agate virginis, 1436

G.A. Amsterdam

- 8) Kb A, fol.114, Inv.Nr.III, XVIII-8
- 9) Kb E, fol.117

G.A. Brielle

- 10) Charter van 4-12-1387

G.A. Delft

- 11) Kb 1400-1420, fol.87-88 vso, Inv.Nr.Hb 39 A 21
- 12) Kb ca.1450-1500, Inv.Nr.Hb 39 B 3
- 13) Kb1ca.1500, fol.61 Inv.1e Afd.
- 14) Kb 2 fol.285 vso "
- 15) Kb 4 fol.94 vso "
- 16) Kb 6 fol.302 "
- 17) Kb 7, fol.315 "
- 18) Kb 10, fol.201 vso-202 vso "
- 19) Gildebrieven, Inv.Nr.1e Afd.1988

Dokkum

zie R.A.Leeuwarden

G.A. Dordrecht

- 20) Kb 1

Goirle

- 21) Documentatie van de Stichting Heemk.Kring 'De Vyer Heertgangen'

G.A. Gouda

- 22) Kb 1, fol.XII vso., Inv.Nr.289
- 23) Kb 1, fol.XV vso., Inv.Nr.289
- 24) Kb 1, fol.XIX vso, " "
- 25) Kb 1, fol.48 vso. " "
- 26) Kb 2, fol.37, Inv.Nr.290
- 27) Kb 4, fol.12, Inv.Nr.292

G.A. Haarlem

- 28) Charter van 20-2-1389, Inv.Nr.Mr.A.J.I. I-41
- 29) Gedrukte Handv. & Priv.van Haarlem 1751, pag.152
- 30) Kb Steynaart fol.64 vso, Inv.Nr.Lok.K.8.2.No.38 &39

G.A.Kampen

- 31) Digestum Vetus, fol. 58 vso, Inv.Nr. 8
- 32) Digestum Novum, fol. 204 vso, Inv.Nr. 242
- 33) Ontw. Stadsrecht Kampen, blz. 417, Inv.Nr. 19
- 34) " " " , blz. 425, "

G.A.Leiden

- 35) Kb 1420-1479, fol. 63, Inv.Nr. 343
- 36) Gerechts Dagboek E, fol. 204, Inv.Nr. 9253
- 37) Kb 1658, fol. 232/233, Inv.Nr. 15269
- 38) Gerechts Dagboek HH, fol. 128 ssqq, Inv.Nr. 9280
- 39) " " " HH, fol. 128/130, "

G.A.Leeuwarden

- 40) Plakkaatboek I

R.A.Leeuwarden

- 41) Archief v.h. St. Bonifatiusklooster in Dokkum, Oud Register Nr. 28

G.A.Middelburg

- 42) Unger, Deel 2, pag. 54, Inv.Nr. 110
- 43) " , " 2, pag. 341, Inv.Nr. 240
- 44) " , " 1, Inv.Nr. 67
- 45) " , " 3, pag. 136/137, Inv.Nr. 281
- 47) " , " 1, Inv.Nr. 242
- 48) " , " 1, pag. 257/258, Inv.Nr. 242

G.A.Muiden

- 49) Keur van 1432
- 50) Kb beginnende 19-5-1619, fol. 10 vso, Inv.Nr. 27
- 51) Kb Muiderberg fol. 2 vso, Inv.Nr. 2

G.A.Naarden

- 52) Kb 19-2-1623, art. 18, Inv.Nr. C-III-6
- 53) " , art. 26, "
- 54) " , art. 60, "

G.A.Rotterdam

- 55) Kb 1420-1470, fol. 126, Inv.Nr. 492

G.A.Schiedam

- 56) Kb 1, fol. 11, Inv.Nr. 315 A en B
- 57) " , fol. 48, "
- 58) Ordonnantie van ca. 1550 (Heeringa blz. 336)
- 59) " " 18-5-1578, " blz. 148
- 60) Kb 3, fol. 14, Inv.Nr. 317
- 61) Kb 4, fol. 191, Inv.Nr. 318
- 62) Kb 5, fol. 28 vso, Inv.Nr. 319
- 63) Kb 5, fol. 120, Inv.Nr. 319
- 64) Kb 5, fol. 167, Inv.Nr. 319

G.A.Utrecht

- 65) Buurspraakboek 1401, fol. 307, Inv.Nr. I-16

R.A.Utrecht

- 66) Archief van de Heerlijkheid Kronenburg

G.A.Veere

- 67) Kb. 1349-1519, art. 4 en 61, Inv.Nr. 1083
- 68) Rood Costuumboek, fol. 137, Inv.Nr. 311
- 69) Zwarte Register, fol. 56 vso, Inv.Nr. 312

G.A.Hoerden

- 70) Kb 1561-1583, fol.145, Inv.Nr.K 1-5
71) Kb 23-10-1609, fol.142 vso 55qq, Inv.Nr. K 1-4

G.A.Zierikzee

- 72) Kb. 1429, fol.2 vso
73) Kb. 1463, fol.47
74) Kb. 1485, fol.91
75) Kb. 1559, fol.19

Literatuur

- A) Joseph Lauthier, Jeu de Mail, Parijs 1717
- B) J. Six vom Chandelier, Poesij-'sAmsterdammers Winter Amsterdam. 1657
- C) Hermanus Noordkerk, Register van Handvesten van Amsterdam, Amsterdam 1748
- D) F. van Mieris, Groot Charterboek der Graaven van Holland en Zeeland en Heeren van Vriesland, Amsterdam 1755
- E) 'Concorde nous guide', Verhandeling over het kolven, Amsterdam 1769
- F) Idem 1792
- G) J. le Francq van Berkhey M.D., Natuurlijke Historie van Holland, Amsterdam 1776
- H) Académie Universelle des Jeux, Lyon 1805
- I) Henry Brown, De Nederlanden in de 19e eeuw, Groningen 1840
- J) Mr. J. Soutendam, Keuren en Ordonnantien der Stad Delft, Delft 1870
- K) Jan ter Gouw, de Volksvermaken, Haarlem 1871
- L) Robert Clark, Golf a Royal and Ancient Game, Londen 1875
- M) Mr. A. J. Enschede, Index op de Keur- en Gebodsregisters van de Stad Haarlem, Den Haag 1875
- N) Mr. J. A. Fruin, De oudste rechten der Stad Dordrecht, Den Haag 1882
- O) Horace G. Hutchinson & Andrew Lang, Golf, Londen 1890
- P) Jan ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, Amsterdam 1893
- Q) Mr. J. van Buttingha Wichers, Schaatsenrijden 'sGravenhage 1888
- R) H. S. C. Everard, History of the Royal and Ancient Golf Club, St. Andrews 1907
- S) Dr. Joh. C. Areen, Rechtsbronnen der Stad Amsterdam, Den Haag 1902
- T) Dr. K. Heeringa, Rechtsbronnen der Stad Schiedam, 'sGravenhage 1904
- U) Harry B. Wood, Golfing Curios and 'The Like', Londen 1911
- V) Horace H. Hilton & Garden G. Smith, The Royal and Ancient Game of Golf, Londen 1912
- W) A. F. J. van Laer, Minutes of the Court of Fort Orange and Beverwijck 1657-1660, Albany N.Y. 1923
- X) Dr. W. S. Unger, Bronnen tot de Geschiedenis van Middelburg in den Landsheerlijken Tijd, 'sGravenhage 1923
- Y) Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, Iconographie van Hugo Grotius, Den Haag 1929
- Z) Bernard Darwin, A Golfers Gallery by Old Masters, Londen
- AA) Clara J. Welcker, Hendrick Avercamp en Barent Avercamp 'Schilders tot Campen', Zwolle 1933
- BB) J. H. Kruizinga, Watergraafsmeer 'Amstel's Paradijs', Amsterdam, 1948
- CC) Dr. S. van der Linde, 1000 Dorpsleven aan de Vecht, Loenen aan de Vecht 953-1953, Loenen 1954
- DD) Robert Browning, A History of Golf, Londen 1955
- EE) J. B. Salmond, The Story of the Royal and Ancient, London 1956
- FF) Dictionnaire de Jeux, Parijs 1964
- GG) Prof. Dr. F. W. N. Hugenholtz, Floris V, Bussum 1966
- HH) Dr. A. Wassenbergh, De portrekunst in Friesland in de 17e eeuw, Lochem 1967

- II) J.J.Schilstra, Dit land boven het IJ, Hoorn 1968
- JJ) John Stuart Martin, The curious history of the Golf Ball,
New York 1968
- KK) W.A.G.Perks, Geschiedenis van de Maliebaan, Utrecht 1970
- LL) J.J.Kalma, Kaatsen in Friesland, Franeker 1970
- MM) Gem.Bestuur van Goirle, Goirle, Breda 1975
- NN) Dr.Ir.J.MacLean, De Huwelijksintekeningen van Schotse
Militairen in Nederland 1574-1665, Zutphen 1976
- OO) Prof.Dr.F.W.N.Hugenholtz, Floris V vermoord en getekend,
Nieuwkoop 1977
- PP) Evert van Straaten, Koud tot op het bot,
Den Haag 1977
- QQ) Ian T.Henderson & David I.Stirk, Golf in the Making,
Crawley 1979
- RR) Irene de Groot, Landschappen, Etson van de nederlandse meesters
uit de zeventiende eeuw, Maarssen 1979
- SS) Dr.B.K.S.Dijkstra, Graven en Gravinnen van het Hollandse
Huis, Zutphen 1979

Lijst van Illustraties met titels

1. Geografische ontwikkeling van het golfspel (met bijbehorende lijst van plaatsen en jaartallen)
 2. Het Charter van Aelbrecht van Beyeren voor de stad Brielle van 4 december 1387 (Gemeente Archief, Brielle)
 3. Het Charter van Aelbrecht van Beyeren voor de stad Haarlem van 20 februari 1390 (Gemeente Archief, Haarlem)
 4. Het Buurspraakboek van Utrecht van 1401, fol. 307 (Gemeente Archief, Utrecht)
 5. Potloodschets van een portret van Hugo Grotius van 1587 (Schilderij van J.W. Delff I ?)
 6. Jongeman Slijper uit Enkhuizen, oud 7 jaar, 1612
Anonym, paneel 121x78 cm. (Gereformeerd Weeshuis, Enkhuizen)
 7. Jongeman 'oud 'Vier jaer en half', Anno 1613, paneel 80x110 cm.
Wybrand Simonsz de Geest (particulier bezit, Londen)
 8. Gevelsteen in het Hervormde Weeshuis te Edam, afkomstig van een eerder gebouw, ca. 1590
 9. De Zijlpoort te Haarlem omstreeks 1617, *ca. 9,8 x 19,7 cm*
Jan van de Velde (Rijksprentenkabinet, Amsterdam)
Aan de Zijlweg vlak bij deze poort was in die tijd een colfmaker en colfverkoper gevestigd die op zijn luifel had staan:
Hier maakt men kolven, puik en eël,
Kolft met plezier—zonder krakeel.
Maakt een pintje of een vaan,
Maar laat den boer zijn rapen staan!
Al is de winter koud en fel
Wij slaan den bal al evenwel.
 10. Twee golfspelers te Rome in 1622, detail van een tekening van C. Poelenburg (Rijksprentenkabinet, Amsterdam)
Mogelijk zijn dit de schilders Paul Brill en Bartholomeus Breenberg.
- (de volgende drie illustraties zo mogelijk bij elkaar af te beelden!)
- Drie staten van hetzelfde tafereel
11. Eerste staat: Schotse golfers op het bij bij de grote sluis te Spaarndam (op de achtergrond de Grote Kerk te Haarlem), 1668
Adriaen van de Velde (National Gallery, Londen)
 12. Tweede staat: hetzelfde onderwerp omstreeks 1750 gegraveerd door Jacques Aliamet; naar de Franse gewoonte van die tijd is de gravure gemaakt naar het schilderij waardoor de afdruk het spiegelbeeld vertoont (Haagsche Golf & Country Club, Massenaar)
 13. Derde staat: fayence cartouche gemaakt naar de gravure van Jacques Aliamet te Makkum omstreeks 1770, 54x45 cm (de auteur)
 14. Prent van Jan Luyken uit de serie ' 'smenschen ~~aan~~vang Midden en Einde', ca. 1680 (de auteur)

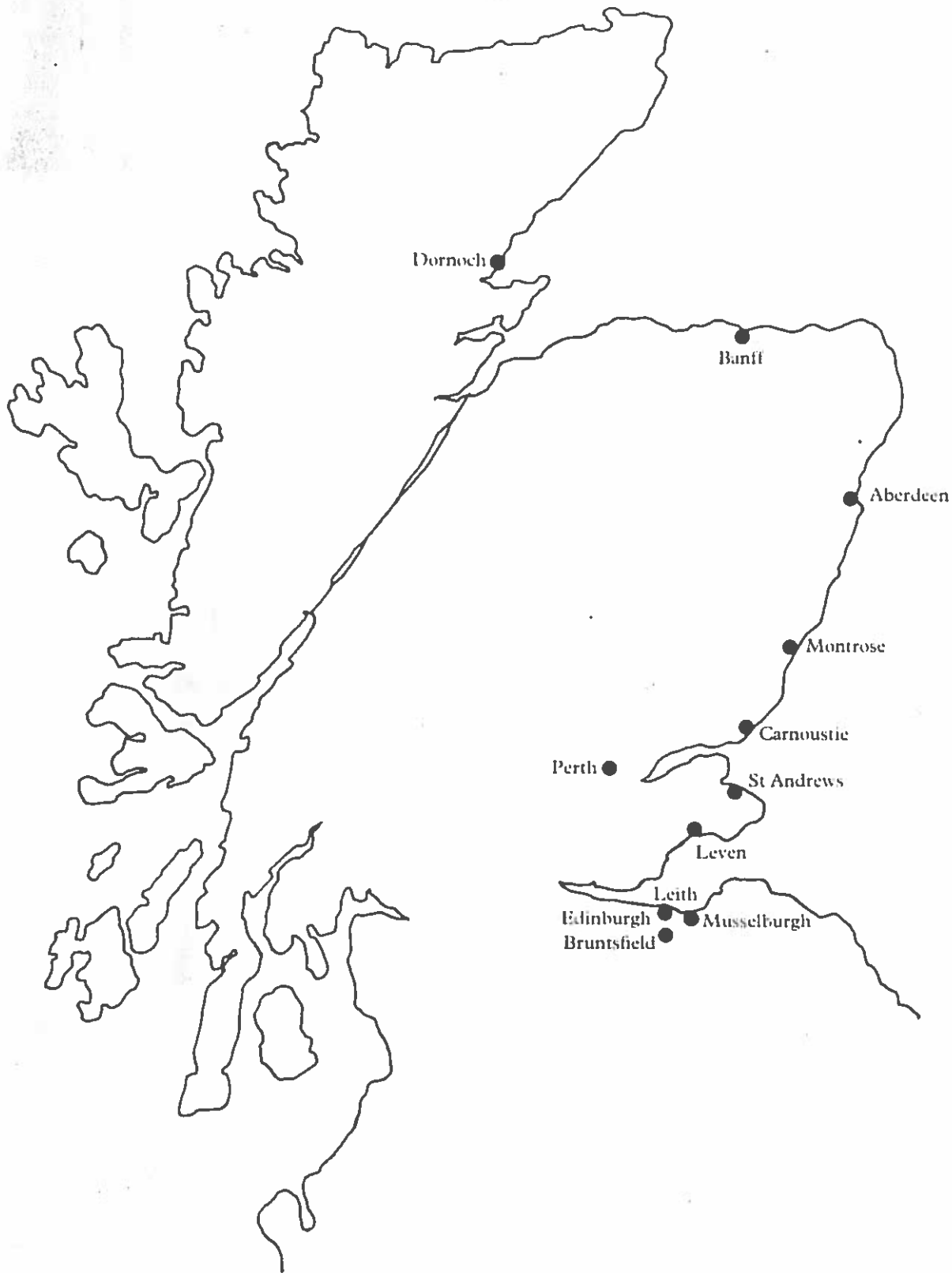
Geografische ontwikkeling van het golfspel

- 1297-1450
- ◐ 1450-1600
- 1600-1700

- 1297 Loenen aan de Vecht ?
- 1387 Brielle
- 1390 Haarlem
- 1401 Dordrecht
- 1401 Utrecht
- 1429 Zierikzee
- 1431 Rotterdam
- 1436 Amersfoort
- 1455 Leiden
- 1456 Naarden
- 1461 Middelburg
- 1480 Amsterdam
- 1488 Gouda — 1481 Mechelen
- ca. 1500 Delft
- 1548 Veere — 1531 Hoorn
- 1550 Muiden
- ca. 1550 Alkmaar
- 1553 Antwerpen
- 1561 Kampen
- 1566 Loeuwarden
- ca. 1570 Dokkum
- ca. 1580 Egmond
- 1581 Schiedam
- 1583 Woerden
- ca. 1590 Edam — 1595 Breda
- 1606 Muiderberg
- 1609 'Gravenhage
- ca. 1610 Hoorn
- 1612 Enkhuizen
- voor 1634 IJsselmuiden
- ca. 1640 Zwolle
- ca. 1640 Doesburg
- 1659 Ouderkerk aan de Amstel
- 1659 Fort Orange en het dorp Beverwijck, Nieuw Nederland
(thans: Albany, N.Y., U.S.A.)

Handwritten:
 ca. 1610
 Ouderkerk
 2001

Plaatsen in Schotland waar vóór 1650
golf kan zijn gespeeld